

H. & G. Paltz, Driehoovenstraat 2, Groningen
Amsterdam University Press

Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis/Yearbook for Dutch Book History

*Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis/
Yearbook for Dutch Book History
28/2021*

Muziek/Music

Amsterdam University Press (AUP), Amsterdam
&
Nederlandse Boekhistorische Vereniging, Leiden

Redactie

Alex Alsemgeest, Steven Claeysens, Lieke van Deinsen, Sanne Hansler, Arno Kuipers (redactie-secretaris), Cécile de Morrée (hoofdredacteur), Eefje Roodenburg, Arthur der Weduwen, Daphne Wouts en Sylvia van Zanen

Redactieadres

Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis

Arno Kuipers

Koninklijke Bibliotheek

Postbus 90407

2509 LK Den Haag

e-mail: arno.kuipers@kb.nl

Kopij voor het jaarboek wordt ingewacht op het redactieadres.

Secretariaat Nederlandse Boekhistorische Vereniging

Gwendolyn Verbraak

e-mail: info@boekgeschiedenis.nl

website: www.boekgeschiedenis.nl

© 2021 artikelen: de auteurs

Amsterdam University Press B.V., Prinsengracht 89, 1018 VR Amsterdam

ISSN: 1381-0065

ISBN: 9789463720182

Afbeelding voorzijde: Diverse radioliedboekjes uit de twintigste eeuw. Foto: © Jan Bos

Afbeelding achterzijde: Handelingenkamer van de Tweede Kamer der Staten Generaal.

Foto: © Jeroen van der Meyde

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

<i>Redactioneel</i>	7
Cécile de Morrée , <i>Oblong formaten en liedboeken in de zestiende eeuw</i> Het Antwerps liedboek en het ontstaan van een conventie	10
Monika Glimskär & Helena Backman , <i>‘Livres de Musique’ in the Leufsta Library</i> Traces of Transnational Movement in Sheet Music and Their Bindings	41
Jeroen van Gessel , <i>The private musical memoirs of Dutch nobleman Alexander Michiels van Kessenich (1800–1869)</i>	62
Jan Bos , <i>Holland zingt de nieuwste radioschlagers</i> Radioliedboekjes in boekhistorisch perspectief	84
Bertram Mourits , <i>‘Een beetje muziek en de hele rest’</i> Literatuur en muziek op vinyl en cd: een inventarisatie	120
Piet Franssen , <i>Jan van Doesborch en The dialogues of creatures moralysed</i>	143
Anna de Bruyn , <i>Devotional Reflections by Marvellous Mirrors</i> Vision and optics in Jan David’s Duodecim specula (1610)	169
Arthur der Weduwen , <i>An unknown early monthly journal of the Netherlands</i> Joost Smient and <i>Den Nederlantse Mercurius</i> (1665)	197
Roman Koot , <i>De Van Rijckevorsel bibliotheek in het Rotterdamsch Leeskabinet</i>	223

Alex Alsemgeest , <i>De Bibliotheek van de Tweede Kamer</i> Twee eeuwen parlementaire geschiedenis in een negentiende-eeuwse bibliotheek	259
Paula Drewes , <i>Lezen achter de tralies</i> De geschiedenis van de Nederlandse gevangenisbibliotheek	300
Nick Pouls , Review: Frank Coulson en Robert Babcock (red.), <i>The Oxford Handbook of Latin Palaeography</i> . Oxford/New York: Oxford University Press, 2020	329
Over de auteurs	340

Redactioneel

Na het afgelopen jaar zal niets ooit nog hetzelfde zijn. Het is een jaar geweest van kritische reflectie, van bezinning en van innovatie. Zo heeft de pandemie ons meermalen gedwongen om ons denken en handelen opnieuw uit te vinden. Ook het *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* heeft zich in het afgelopen jaar vernieuwd, en die vernieuwingen staan gelukkig geheel los van de pandemische innovaties. De vernieuwing van het *Jaarboek* heeft zich ten eerste vertaald in een aantal wisselingen binnen de redactie. Hoofdredacteur Saskia van Bergen en redacteur Mart van Duijn traden af; wij danken ze hartelijk voor hun jarenlange inzet. Inmiddels zijn Sanne Hansler, Eefje Roodenburg en Arthur der Weduwen aangetreden als nieuwe redacteurs en Cécile de Morrée werd gekozen als nieuwe hoofdredacteur. We zijn vanzelfsprekend heel blij met deze versterkingen.

De trouwe lezer zal daarnaast direct hebben opgemerkt dat het *Jaarboek* met ingang van deze jaargang wordt uitgegeven door Amsterdam University Press. AUP is een internationaal georiënteerde uitgeverij met een indrukwekkend fonds op het terrein van de geesteswetenschappen, waaronder de boekgeschiedenis. Dit sluit goed aan bij zowel de thematische insteek van het *Jaarboek* als bij de combinatie van Nederlands- en Engelstalige artikelen. De Nederlandse Boekhistorische Vereniging, waarvan het *Jaarboek* tevens het ledenperiodiek is, blijft overigens zelfstandig en houdt alle beslissingen over het *Jaarboek* in eigen hand. Met de overstap naar AUP groeit het *Jaarboek* bovendien mee met de ontwikkelingen in het hedendaagse wetenschappelijke boekenvak: met ingang van 2021 zijn alle artikelen online in *direct open access* raadpleegbaar. De redactie verheugt zich op de samenwerking met AUP en op de vele mooie jaargangen die hieruit ongetwijfeld zullen voortkomen.

Zoals past bij deze heugelijke gebeurtenis, is het thema van het *Jaarboek 2021 muziek*. En dan natuurlijk vooral: muziek in boekvorm. Dit lijkt misschien een tegenstelling, maar de gevarieerde bijdragen in dit *Jaarboek* laten zien dat dit gezinszins het geval is. De auteurs hanteren verschillende methoden om muzikaal erfgoed zichtbaar te maken door onderzoek naar muziekboeken, collecties, archiefmateriaal en geluidsdragers.

De thema-artikelen beginnen bij de oudste gedrukte liedboeken in het Nederlands. Cécile de Morrée bespreekt zestiende-eeuwse liedboeken, zoals het bekende *Antwerps liedboek*, die gedrukt zijn in oblong formaat. Ze onderzoekt herkomst en functie van dit formaat, dat eeuwenlang onderscheidend zou blijven voor liedboeken uit de Nederlanden. Monika Glimskär en Helena Backman bespreken voorts een indrukwekkende Zweedse collectie muziekboeken die is aangelegd in de achttiende eeuw en die wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Uppsala. Aan de hand van de samenstelling van de collectie, die zowel manuscripten als muziekdrukken bevat, belichten Glimskär en Backman de Europese productie en verzameling van muziekboeken in de achttiende eeuw. De negentiende eeuw wordt belicht aan de hand van de ideeën van de Roermondse baron Alexander Michiels van Kessenich. Jeroen van Gessel bestudeert de curieuze memoires van deze muzikliefhebber, die het midden houden tussen persoonlijk document en gepubliceerd drukwerk.

Twee artikelen zijn gewijd aan muziek in meer recente perioden. Beide hebben als onderwerp de wisselwerking tussen het boek en modernere muziekmedia. Jan Bos, om te beginnen, behandelt het fenomeen van radioliedboekjes, een weinig besproken maar kleurrijk genre. Wanneer in het tweede kwart van de twintigste eeuw de radio opkomt, verschijnen er gedrukte boekjes waarin de teksten van populaire liedjes worden verspreid, om te kunnen meezingen met de radio. Bertram Mourits beschrijft de dynamiek tussen literatuur en muziek in de vorm van opnames op vinyl en cd. Hij laat uiteenlopende voorbeelden aan bod komen van gevallen waarin literatuur en muziek hand in hand gaan, van kunstenaarsproject tot luisterboek, en van de jaren vijftig tot nu.

Ook de onderwerpen van de artikelen die niet bij het thema aansluiten, vangen aan rond het begin van de boekdrukkunst. Aan de hand van het op de Engelse markt gerichte werk *The dialoges of creatures moralysed* behandelt Piet Franssen de activiteiten van drukker Jan van Doesborch. Bijzondere aandacht heeft hij voor diens Antwerpse activiteiten en voor de onderlinge verhoudingen tussen drukkers in die stad. Anna de Bruyn bestudeert een vroeg zeventiende-eeuwse devote embleembundel, de *Duodecim specula* van de jezuïet Jan Davids. De Bruyn laat zien hoe in dit meditatie-programma optische verschijnselen worden ingezet voor kennisoverdracht, het aanwakkeren van affectie en het prikkelen van nieuwsgierigheid, onder andere door de inzet van metaforische spiegels. Arthur der Weduwen traceert de eerste schreden van het tijdschrift *Den Nederlantse Mercurius*, waarvan hij een nog onbekende vroege editie ontdekte. Hij bestudeert dit tijdschrift in de context van de Europese ontwikkelingen op het gebied van nieuwsmedia in de tweede helft van de

zeventiende eeuw, toen volop werd geëxperimenteerd met nieuwe manieren om nieuws en lezerspubliek bij elkaar te brengen.

De drie laatste artikelen hebben alle een bibliotheek als onderwerp. De Van Rijckevorsel bibliotheek in het Rotterdamsch Lees kabinet staat centraal in de bijdrage van Roman Koot. De inhoud van deze negentiende-eeuwse bibliotheek van een patriciërsfamilie wordt door Koot gereconstrueerd en in cultuurhistorische context geplaatst. Alex Alsemgeest doet verslag van zijn onderzoek naar de bibliotheek van de Tweede Kamer. Deze herbergt maar liefst 30.000 boeken op het gebied van staatsrecht en politiek. Hij wijst daarbij op het onderscheid tussen de vorming van de historische collectie, die grotendeels uit achttiende- en negentiende-eeuwse exemplaren bestaat, en de geschiedenis van de bibliotheek zelf. Beide vertellen eigen verhalen, die pas eind twintigste eeuw bij elkaar kwamen. Paula Drewes richt zich juist op een heel actueel thema. Zij bespreekt bibliotheken in Nederlandse gevangenissen, met een nadruk op de ontwikkelingen in de laatste decennia.

Tot slot bespreekt Nick Pouls een nieuw verschenen handboek in een review van *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, red. Frank Coulson en Robert Babcock (Oxford 2020).

Wij wensen u veel leesplezier.

Cécile de Morrée

Oblong formaten en liedboeken in de zestiende eeuw
Het Antwerps liedboek en het ontstaan van een conventie

Abstract

This article examines the earliest example of a Dutch printed songbook without musical notation in oblong format: *Een Schoon Liedekensboek* (Antwerp, 1544), commonly known as the Antwerp Songbook. Its oblong format was probably inspired by music books, even if the advantages attached to this format only partially applied to songbooks without scores and notes. Even so, the Antwerp Songbook's typography and lay-out do facilitate performance of the songs to some degree. Additionally, unlike contemporary books in oblong, this songbook's title page is rotated 90 degrees to portrait orientation. This article contends that this hybrid shape underlines the book's hybrid function: it was a music book intended for those who cannot or have no inclination to read music. Similarly, *Een devoot ende profitelijck boecxken* (Antwerp, 1539) stands out for having a comparable hybrid shape: it combines elements of music books (such as notes and the oblong format) with elements of vernacular song tradition and a title page in portrait orientation.

Keywords: songbooks, oblong format, Antwerp Songbook, sixteenth century, music, song
liedboeken, oblong formaat, Antwerps liedboek, zestiende eeuw, muziek, lied

De *Dikke Van Dale* geeft als voorbeeldzin bij het bijvoeglijk naamwoord *oblong*: 'zangbundels zijn meestal in oblong'. Vroegmoderne Nederlandse liedboeken onderscheiden zich inderdaad van de in de omringende taalgebieden gedrukte liedboeken door hun oblong formaat. Een oblong formaat is een boek waarvan de breedte groter is dan de hoogte, of, anders gezegd, dat niet 'staand' maar 'liggend' is gedrukt en waarvan de pagina's geen 'portrait' maar een 'landscape'-oriëntatie hebben. Ze worden in het Duits ook wel 'Quer'-formaten genoemd. Hoewel al sinds het ontstaan van het boek staande formaten prevaleren boven oblong formaten, zijn de laatste in de Nederlandse liedboekcultuur

dus bovengemiddeld vertegenwoordigd. Met name uit de zeventiende eeuw, een periode waarin de Nederlandstalige liedcultuur een enorme bloei maakte, zijn er veel oblong liedboeken bewaard en bestudeerd. Het gaat dan meestal om luxeproducten. Door de toegenomen welvaart ontstond er in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een markt voor fraai uitgegeven liedboeken, ruim vormgegeven en voorzien van vele afbeeldingen, veelal in oblong quarto formaat. Deze ontwikkeling, die is ingezet met de publicatie van *Den Nieuwen Lusthof* (Amsterdam: Herman de Buck, 1602) en *Den Bloemhof van de Nederlantsche Jeught* (Amsterdam: Dirck Pieterss. Pers, 1608), zette nieuwe normen voor een bloeiende liedboekproductie.¹ Het oblong formaat voor liedboeken werd een conventie die eeuwen zou blijven doorwerken, en die nog altijd bepalend is voor de beeldvorming over liedboeken.

De ontwikkeling van het oblong formaat als conventie voor liedboeken begon echter al bijna een eeuw eerder, in de eerste helft van de zestiende eeuw. Dit artikel belicht het ontstaan en de vroege ontwikkeling van deze conventie, door het liedboek in oblong formaat nader te onderzoeken als verschijnsel en door het te plaatsen in de context van de zestiende-eeuwse muziekboekproductie.²

Bibliografische kenmerken van het oblong formaat

Over oblong formaten als apart onderwerp of verschijnsel is weinig geschreven.³ Het formaat verschilt echter in twee belangrijke opzichten van de gangbare bibliografische formaten. Het is dus niet zo dat een oblong boek simpelweg op andere dimensies is bijgesneden; de productie is vanaf het begin al anders. Voor de onderzoeker is het eerste belangrijke aspect de richting van de kettinglijnen. Deze is 90 graden gedraaid. Om het formaat te bepalen (folio, quarto, octavo,

1 Louis Peter Grijp, *Het Nederlandse lied in de gouden eeuw: Het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam: Meertens Instituut, 1991, 30 omschrijft 'de nieuwe normen' voor deze 'nieuwe categorie van luxueuze liedboeken' als volgt: 'Zulke liedboeken kenmerkten zich door hun grotere formaat, gevarieerde typografie, fraaie afbeeldingen en het voorkomen van andere gedichten dan liederen.' Zie ook A.A. Keersmaekers, 'Drie Amsterdamse liedboeken 1602-1615: doorbraak van de renaissance', in: *De nieuwe taalgids* 74 (1981), nr.2, 121-133.

2 Dit artikel komt voort uit onderzoek gefinancierd door de Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel.

3 Gaskell en Werner hebben bijvoorbeeld niets over oblong formaten opgenomen in hun handboeken (zie Phillip Gaskell, *A New Introduction to Bibliography*. Oxford: Clarendon Press 1972, 1979³; Sarah Werner, *Studying Early Printed Books, 1450-1800: A Practical Guide*. Hoboken, NJ/Chichester, West Sussex: Wiley, 2019). Een positieve uitzondering is Donald W. Krummel, 'Oblong format in early music books', in: *Library* 26 (1971), nr. 4, 312-324.

etc.) moet men een oblong boek dus een kwartslag draaien.⁴ Bij een oblong octavo, bijvoorbeeld, lopen de kettinglijnen horizontaal en vindt men het watermerk bovenaan het blad in de vouw.

De gedraaide richting van de kettinglijnen is het gevolg van een alternatieve manier van vouwen. Elk formaat kan in oblong worden uitgevoerd; de term heeft dus geen betrekking op hoe vaak een blad is gevouwen. Voor een gewone quarto, bijvoorbeeld, vouwt men het blad eerst over de smalle kant doormidden en daarna langs de lange zijde, maar om een oblong quarto te verkrijgen moet het andersom (dus eerst het blad in de lengte vouwen). Een oblong octavo verkrijgt men door het blad tweemaal over de smalle zijde van het papier doormidden te vouwen, en dan pas een maal in de tegenovergestelde richting. De consequentie hiervan is dat al bij het drukken de plaatsing van de pagina's op het blad moet worden afgestemd op het beoogde formaat, anders zullen deze bij het vouwen niet op de juiste plaats terechtkomen.⁵ Dit is het tweede belangrijke kenmerk van oblong formaten.

Zestiende-eeuwse liedboeken zonder muzieknotatie in oblong formaat

Een van de bekendste Nederlandstalige liedboeken die in oblong zijn geproduceerd, is *Een schoon liedekensboeck*, beter bekend als het Antwerps liedboek. Het enige bewaard gebleven exemplaar is gedrukt in 1544 door Jan Roelans te Antwerpen.⁶ Dit exemplaar is echter geen eerste druk. Op het titelblad staat namelijk dat 'hier sijn noch toe ghedaen meer dan veertichderhande nyeuwe liedekens die in gheen ander liedekens boecken en staen, hier achteraan vervolghende': het betreft dus een vermeerderde herdruk. Op basis van de opbouw van de bundel lijkt het bovendien waarschijnlijk dat aan de druk van 1544 niet één maar twee drukken vooraf zijn gegaan. De collectie bestaat namelijk uit drie reeksen liederen, die naar het incipit op alfabetische volgorde staan.⁷

4 Steven van Impe, Stijn van Rossem en Goran Proot, *Handleiding voor de Short Title Catalogus Vlaanderen*. Antwerpen: Armarium, 2005, 111.

5 Over de compositie van oblong formaten, zie Krummel, 'Oblong formats in early music books'. In figuur 5 aldaar staat de plaatsing van de pagina's foutief weergegeven: om een juist katern te verkrijgen, moeten alle pagina's over de lange zijde worden gewisseld (dus 1 en 16 omdraaien, 8 en 9 omdraaien, etc.).

6 Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 236.5 Poet.

7 Dieuwke E. van der Poel, Louis Peter Grijp [e.a.], *Het Antwerps Liedboek*. Tiel: Lannoo, 2004, deel 2, 25-33. Deze auteurs noemen nog een ander argument om de tweede en derde reeks als representanten van verschillende drukken te beschouwen. Kateline Winkelmanns uit Koolkerke zou